

Забвуч

За підтримки
Програми Розвитку ООН Ukraine

ШКІЛЬНИЙ
СВІТ

№ 8 (302)

БЕРЕЗЕНЬ 2007

За сприяння
Міністерства освіти і науки України

Газета для заступників директорів середніх навчальних закладів. Виходить з 1 жовтня 1998 року тричі на місяць

Вклоняюся ВЧИТЕЛЮ

ЖИТТЯ У СЛОВІ

Хто сказав, що вчитель передусім має навчити предмета, який викладає? А що, як він дав учневі чи студентові щось набагато цінніше, ніж просто знання? Що, як він навчив жити? Більше того, жити не так, як усі, а «по-особливому», інакше. Жити, пам'ятаючи про те, що ти — Людина. Дбати не лише про себе, а піклуватись, аби тим, хто оточує тебе, було завжди затишно і безпечно.

Василь БУДЕННИЙ давно був відомий мені як поет Чернігівського краю. А ось як Учителя, Педагога, Людину, якщо хочете, я відкрила його, вже сидячи за студентською лавою. «Українська дитяча література» — предмет, який об'єднав мене з цією непересічною особистістю.

І хоча назва предмета, як на мене, не передбачала нічого особливого, якимось дивом кожне його заняття перетворювалося на урок добра (як би ж був такий предмет у школах!), урок любові до Людини, до рідної країни, до цілого світу, врешті-решт!

Василь Йосипович Буденний

Після спілкування з ним, уже сивочолим, але ще по-дитячому наївним та добрим, хотілося змінювати себе, перетворюючи цей світ на краще. Василь Йосипович допоміг зрозуміти мені одну істину: рукою Творця завжди керує Всевишній, а тому кожна людина має віддавати всю себе іншим людям, як робить це справжній Учитель.

Не маєте можливості відвідати його заняття?

Тоді хоча б почитайте його вірші — і все зрозумієте.

Н. ЧЕРЕВКО,
вчителька англійської мови Чернігівського обласного педагогічного ліцею, випускниця ліцею

*Вщерть наповнений,
по вінця*

*Я любов'ю до землі,
Бачу Всесвіт у рослині,
Бачу велич і в малім.
Відчуваю пульс Галактик,
Навіть їх серцебиття:
Біоритми, біотакти —
Те, що просто звем —*

життя.

*Відчуваю Божу милість,
Що Собою живить все.
Це ж Його небесна сила
Й нас у просторі несе.
В цій одвічній коловерті
Переходим в щось нове,
Бо немає в Бога смерті,
Все, що в Нім, то все —*

живе!

(із книги «Життя у слові»)

ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ У СУЧАСНОМУ ЗМІСТІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ

(підготовлений членами робочої групи: Т.Бакка, О.Кузьменко, О. Фідра,
керівник групи: О.Поветун, національний експерт С.Позняк,
експерт МОН Р.Євтушенко, рецензенти О.Сухомлинська, Ю. Лебедева)

У березні 2005 року було розпочато проект «Громадянська освіта – Україна», що фінансується Європейським Союзом у межах програми Tacis. Проект здійснюється компанією «Кембрідж Ед'юкейшн» (Велика Британія) в партнерстві з Міністерством освіти і науки України.

Проект має на меті сприяти як формуванню системи демократичної громадянської освіти в Україні, так і в цілому, завдяки поширенню європейського досвіду, наблизити Україну до європейського освітнього, соціально-політичного, економічного і правового простору, слугувати набуттю нею європейської культурної ідентичності.

Основними напрямками діяльності проекту є:

1. Удосконалення шляхів реалізації завдань громадянської освіти учнівської молоді засобами змісту освіти.

2. Запровадження підготовки з громадянської освіти для студентів педагогічних університетів та слухачів інститутів післядипломної педагогічної освіти.

3. Допомога у викладанні громадянської освіти учням з особливими потребами.

4. Підтримка діяльності асоціацій та об'єднань вчителів громадянської освіти.

5. Підтримка заходів, спрямованих на розвиток демократії в позакласній діяльності школи.

В межах роботи проекту робочою групою з розроблення навчальних планів і програм було проведено аналіз і узагальнення принципів, завдань та змісту громадянської освіти школярів, окреслених на законодавчому і концептуальному рівнях, на рівні Державного стандарту освіти та відповідних навчальних програм, і уточнено зміст громадянської компетентності як результат навчально-виховного процесу загальноосвітньої школи, а також визначено напрями вдосконалення засобів формування громадянської компетентності учнівської молоді. Основні положення та результати аналізу представлені в підсумковому документі, розміщеному на Інтернет-сторінці проекту www.civiced.org.ua

Громадянська освіта є важливою складовою становлення демократичної держави й громадянського суспільства в Україні, що передбачає істотну трансформацію світоглядних орієнтацій та самосвідомості людей. Тому вона поступово стає невід'ємним компонентом навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі. Проте необхідно переглянути уже наявні у нашій країні елементи системи громадянської освіти для визначення можливостей удосконалення змісту і структури в напрямі ефективного формування громадянської компетентності учнів.

На підставі аналізу нормативно-правових актів і концепцій громадянської освіти й громадянського виховання можна визначити зміст громадянської освіти, що забезпечує формування громадянської компетентності особистості, як сукупність:

❖ громадянських знань

а) *філософсько-культурологічних та морально-етичних*: про громадянські, демократичні, загальнолюдські, європейські й національні норми і цінності; європейську громадянськість; культуру світової цивілізації та культурну спадщину українського народу;

б) *політологічних*: про типи держав, політичний устрій суспільства, механізми функціонування політичної системи та влади в Україні, політичні організації та інституції, принципи, про-

цедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систему; особливості взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; сутність громадянського суспільства; систему соціального забезпечення й соціального захисту; ефективні форми взаємодії з представниками владних структур та інших установ;

в) *правових*: про права людини й механізми їх захисту; про головні правові норми, що визначають правочинну поведінку особи в Україні;

г) *економічних*: про фінансову, податкову і бюджетну систему держави та органів місцевого самоврядування; суть ринкових відносин; основні економічні принципи; рушійні сили економічного розвитку; економічні права;

д) *соціальних*: про соціально ефективну поведінку особистості; стратегії взаємодії та спілкування з іншими; способи розв'язання конфліктних ситуацій;

❖ громадянських умінь

а) *у політичній сфері суспільного життя*: орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію; застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі та громадянському суспільству, використовувати засоби громадського впливу на владні структури; ініціювати громадську активність;

б) у правовій сфері суспільного життя: реалізовувати й послідовно обстоювати свої права, застосовувати процедури і технології захисту власних інтересів, прав і свобод та прав і свобод інших громадян, виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади, держави та її політичних інститутів, використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що в межах чинного законодавства України відповідають інтересам самореалізації особистості та захищають її права людини і громадянина;

в) у соціальній сфері суспільного життя: ефективно спілкуватися, застосовувати моделі поведінки, характерні для високої культури міжлюдських (міжгрупових і міжособистісних) стосунків; долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм та нетерпимість, визнавати і приймати різноманітність, іти на компроміси з різними етнічними, релігійними групами заради соціального миру в державі; прислухатися, розуміти й глумачити доводи інших людей; розглядати альтернативи дії та поведінки й піддавати їх аналізу з етичної точки зору; розробляти стратегію прийняття рішень з урахуванням норм і цінностей громадянського суспільства в складних ситуаціях особистого та громадського життя; робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, урахуваючи власні інтереси, інтереси та потреби інших громадян, представників певної спільноти, суспільства й держави; брати участь у самоорганізації, самоврядуванні дітей та молоді;

г) в економічній сфері суспільного життя: реалізовувати й обстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; встановлювати і розвивати партнерські економічні стосунки; орієнтуватись в умовах вільного ринку;

д) загальнопізнавальних: мислити критично й незалежно; критично сприймати інформацію, зокрема щодо способів думок та філософських, релігійних, соціальних, політичних і культурних концепцій, самостійно її аналізувати й застосовувати; формулювати, висловлювати й обстоювати публічно власну позицію; вести дискусію на захист своєї точки зору;

❖ громадянських цінностей, ставлень, установок

а) загальнолюдських: доброта, чуйність, милосердя, совість, чесність, правдивість, працелюбність, справедливості, гідність, терпимість до людей, повага і любов до батьків, роду, бережливе ставлення до природи;

б) демократичних (громадянського суспільства): почуття власної гідності, шанування прав людини і свободи особистості як абсолютної цінності; повага до законів; визнання головними демократичних цінностей (свободи, справедливості, рівності можливостей,

здатності жити разом, поваги до гідності й прав людини, солідарності, захисту довкілля, відданості миру); лояльне і водночас вимогливе ставлення до влади; активна громадянська позиція, впевненість у своїй спроможності впливати на життя суспільства; повага до інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, міжкультурне взаєморозуміння, толерантність;

в) національних: обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою; віра в духовні сили свого народу, його майбутнє; любов до України та рідного краю, повага до національної історії, культури, мови, традицій.

У Рекомендаціях Комітету міністрів РЄ¹ визначено умови набуття молоддю європейських країн громадянської компетентності, які є актуальними й для України. До них належать:

- активна участь учнів, студентів, викладачів і батьків у демократичному управлінні навчальним закладом;
- демократизація методів навчання та виховання, взаємовідносин суб'єктів навчально-виховного процесу;
- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема реалізація педагогічних проєктів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);
- сприяння дослідженням, індивідуальному навчанню та ініціативі;
- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;
- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання, зокрема в рамках зазначених вище педагогічних проєктів;
- заохочення обмінів, зустрічей та партнерства між учнями, студентами та вчителями з різних навчальних закладів з метою поліпшення міжособистісного взаєморозуміння;
- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню в суб'єктів навчально-виховного процесу толерантності й поваги до культурної та релігійної багатоманітності;
- зближення формальної та неформальної освіти;
- встановлення відносин громадянського партнерства між школою та сім'єю, громадою, трудовим колективом і ЗМІ.

Робоча група з розроблення навчальних планів і програм на основі результатів проведеного аналізу, представленому у вище зазначеному документі розробила наступні рекомендації щодо забезпечення ефективного формування громадянської компетентності випускника ЗОНЗ:

¹ Education for Democratic Citizenship 2001 – 2004: Recommendation (2002) 12 of the Committee of Ministers to member states on education for democratic citizenship/ Adopted by the Committee of Ministers on 16 October 2002 at the 812th meeting of the Minister' Deputies. Strasbourg: Council of Europe. Doc.DGIV/EDU/CIT (2002) 38. p. 4.

1. У початковій школі на рівні програм і підручників доцільно розділити громадянознавчий та природознавчий компоненти в галузі «Людина і світ». Це дасть можливість повніше реалізувати завдання громадянської освіти й забезпечить наступність між початковим (галузі «Людина і суспільство», «Людина і природа») і основним та старшим ступенями школи (галузі «Суспільствознавство», «Природознавство»).

2. В основній школі для забезпечення наступності, системності та неперервності громадянської освіти доцільним було б уведення в 7 – 9-их класах в інваріантну частину навчального плану предметів громадянознавчого змісту. Наприклад, у 7 – 8-их класах це міг би бути окремий курс громадянської освіти, а у 9-ому – початковий громадянознавчий правовий курс «Практичне право». За таких умов зміст освіти в основній школі відповідатиме вимогам стандарту щодо формування компетентного громадянина.

3. У разі введення зазначених громадянознавчих курсів в старшому ступені навчання доцільно буде додати до освітньої галузі «Суспільствознавство» (наприклад, як доповнення до предмета «Людина і світ» у 12-му класі) систематичні курси основ «Політології» та «Соціології» з урахуванням профілю навчального закладу, спекурсів з громадянської освіти. Бажано також посилити увагу до громадянознавчих аспектів під час вивчення курсів «Основи правознавства», «Основи економіки», «Основи філософії».

4. Додаткові можливості щодо громадянської освіти надає профільне навчання, а саме соціально-гуманітарний напрям, який об'єднує історичний, правовий, філософський та економічний профілі, однак це питання потребує окремого дослідження і розробки. Розробляючи відповідні курси поглибленого змісту, елективні та факультативні бажано насамперед пропонувати учням програми громадянознавчого змісту, наприклад «Права людини», «Культура толерантності», «Громадянське лідерство», «Основи демократії», «Громадянин і влада», «Громадянське суспільство в Україні» тощо.

5. Використання можливостей інваріантної частини змісту освіти не виключає вдосконалення громадянської освіти учнів за рахунок варіативної частини навчального плану. Потрібним є створення і запровадження нових програм, підручників та інших засобів навчання, насамперед на старшому ступені школи відповідно до профілю навчального закладу. Такі курси можна вводити і на інших рівнях навчання згідно з потребами і можливостями учнів та їхніх батьків, місцевої громади, соціокультурного оточення тощо.

6. Слід зауважити, що обсяг і вимоги до громадянської компетентності випускника ЗОНЗ в аналізованих документах є надто великими і спроби реалізувати ці завдання повністю на окремих рівнях освіти є нереальними і призведуть до переважання учнів. Узагальнення

викладених в них вимог дозволило зробити висновок, що розвиток громадянської компетентності учнів забезпечує насамперед формування у них таких рис особистості як поінформованість, здатність до дослідження, активність, ініціативність, комунікативність, участь і відповідальна дія.

Ці завдання вирішуються як у навчальному процесі, так і позакласній та позашкільній роботі у відповідності до ступенів шкільної освіти, змісту навчальних предметів та вікових особливостей учнів на кожному з них.

Особливістю завдань громадянської освіти в початковій школі є створення умов для формування елементарних знань про державу, закони, права і відповідальність людини і громадянина, основні моральні цінності і норми поведінки. На цьому ступені розвиваються комунікативні здібності дитини, що дозволяють їй інтегруватися в суспільство, уміти спілкуватися і розв'язувати конфлікти ситуації через діалог. Закладаються основи ціннісних орієнтацій свідомого громадянина.

В основній школі, одночасно з поглибленням знань і морально-етичної складової громадянської компетентності, наголос повинен бути зроблений на соціальну складову громадянської компетентності, що забезпечує учнів знаннями і вміннями, що необхідні для участі у житті школи й громади (співпраця, співробітництво, комунікації, повага до інших, толерантна поведінка, права та обов'язки, плюралізм, розв'язання конфліктів, громадянське суспільство).

У старшій школі треба концентрувати увагу на політологічні, правові й економічні аспекти громадянської компетентності, які передбачають розуміння сутності демократії, форм участі громадян у житті суспільства і держави, прав і обов'язків, прав і свобод людини, форм і функцій державної влади, процесів прийняття рішень та контролю за ними, суті ринкових відносин, економічних чинників розвитку демократичного суспільства. Особливістю формування громадянських умінь на цьому рівні освіти є здатність учня свідомо застосовувати набуті знання, уміти та навички для вирішення проблем власного життя, життя громади, держави і суспільства, орієнтуючись на цінності громадянського суспільства.

Повністю зміст громадянської компетентності учнів за ступенями школи відбито у таблиці 1.

7. При доопрацюванні Державного стандарту освіти і навчальних програм з предметів треба збалансувати зміст освіти з погляду представлення в ньому політологічних, соціологічних, правових та економічних знань і відповідних умінь, що потребує формування громадянської компетентності випускника ЗОНЗ із урахуванням вікових особливостей учнів. Лише за такої умови може бути забезпечений баланс між формуванням в них громадянських знань та умінь.

8. Під час доопрацювання типового навчального плану загальноосвітніх навчальних закладів («Старша школа у структурі 12-річної») слід урахувати, що такі предмети (курси), як «Правознавство», «Економіка», «Людина і світ» та «Філософія», не доцільно поєднувати в групу із загальною назвою «Громадянська освіта». На наш погляд, таке поєднання є необґрунтованим і назву «Громадянська освіта» треба зняти, оскільки вона не відображає зміст згаданих предметів.

9. Для забезпечення наскрізного міжпредметного підходу до розв'язання завдань громадянської освіти вважаємо за потрібне коригування й узгодження змісту освіти, навчальних планів і програм з метою орієнтації на формування громадянської компетентності учнів уже існуючих предметів. Одним з можливих шляхів розв'язання зазначених вище проблем змісту освіти є введення до нього необхідних елементів та зосередження громадянознавчих підходів у змісті шкільних програм, підручників, посібників та інших засобів навчання.

Розробникам змісту варто пам'ятати, що громадянська освіта вирізняється специфічним змістом, спрямуванням і підходом. У полі її уваги – щоденні проблеми молоді як громадян, тобто членів суспільства, які мають права й обов'язки. Такими проблемами є, наприклад, освіта і охорона здоров'я, соціальний захист, громадський транспорт, еміграція, міжнародні відносини й навколишнє середовище. Їх потрібно відрізнити від проблем молодих людей як приватних осіб, що стосуються членів їхніх сімей або друзів. Провідну роль тут мають відігравати предмети соціогуманітарного циклу: історія, правознавство, економіка, філософія, етика, література. Важливим є акцентування громадянознавчого змісту в таких предметах, як мови і географія. Інші предмети (естетика, технології, цикл природознавчих дисциплін, математика тощо) забезпечують формування громадянської компетентності учнів лише деякою мірою. Посилення елементів громадянознавчого змісту в уже існуючих шкільних предметах можливе, зокрема, шляхом розроблення тематичних блоків-модулів у курсах суспільно-гуманітарного циклу: історії України, всесвітньої історії, основ правознавства, української та зарубіжної літератури, іноземної мови, географії тощо. Орієнтиром для авторів програм і різних засобів навчання може слугувати базовий еталон громадянської компетентності. Формування громадянської компетентності має здійснюватися також у процесі навчання негуманітарних предметів (зокрема, природничо-математичного циклу), що розкривають цілісність світу, взаємозв'язок людини з природою, відповідальність за збереження екології та життя на планеті, сприяють розвитку критичного мислення й аналізу.

10. Потрібне посилення емоційно-ціннісної складової громадянознавчого змісту на всіх ступенях освіти, що може бути досягнуто як шляхом уведення до

змісту різних предметів відповідних сюжетів (навчального матеріалу), так і постановкою перед учнями на уроках оцінювальних ціннісних завдань. Положення змісту необхідно спрямувати як на формування позитивних громадянських цінностей, так і несприйняття таких ціннісних орієнтацій, як зверхність, расизм, ксенофобія, національна, релігійна та інша ворожнеча, пропаганда війни і насильства, тероризм, репресії, дискримінація. Окрім українознавчої детермінанти у змісті освіти, передусім громадянської, треба значно підсилити його спрямованість на формування у шкільної молоді європейської та планетарної свідомості.

З огляду на це, для надання практичної допомоги вчителям та працівникам післядипломної освіти доцільним є розроблення міжпредметного методичного посібника з громадянської освіти, що міститиме відповідні зразки уроків з різних предметів та методичні рекомендації щодо викладання та оцінювання навчальних досягнень учнів.

11. Розробникам навчальних програм з будь-якого предмета бажано враховувати вимоги реалізації міжпредметного підходу до формування громадянської компетентності, зокрема: у пояснювальній записці програми мають бути чітко визначені завдання щодо формування компетентних громадян засобами конкретного предмета; у змісті навчальної дисципліни слід передбачати можливості для інтегрування громадянознавчих знань; понятійний апарат навчального предмета має бути розширений за рахунок громадянознавчих понять; серед вимог до навчальних досягнень учнів бажано зазначити й необхідність розвитку громадянських умінь, навичок, формування відповідних емоційно-ціннісних орієнтацій; потрібно використовувати активні форми і методи організації навчальних занять, що сприяють формуванню громадянської компетентності учнів.

12. Увесь зміст освіти має пронизувати критичне мислення, втілюване на рівні підходу в усі шкільні предмети. Треба по-новому подивитись на здібності вчителів і учнів, відповідно переглянувши навчальні програми. Вони мають порушувати перед школярами гострі проблеми, суперечливі та дискусійні питання. Це допоможе подолати і традиційну незацікавленість учнів, зумовлену поширенням нині в школі викладанням нейтральної інформації, стимулювати застосування аналізу актуальних проблем.

13. Проведений робочою групою аналіз дає підставу стверджувати, що вдосконалення змісту громадянської освіти слід обов'язково доповнювати розвитком інноваційної методики навчання, розбудовою відповідної системи позакласної та позашкільної роботи та організацією демократичного клімату в шкільних колективах, створенням спеціальних умов для повноцінного громадянського виховання дітей з особливими потребами, серйозними зрушеннями у підготовці вчителів.

Таблиця 1. Зміст громадянської компетентності учнів на різних ступенях школи

УЧЕНЬ ЗНАЄ ПРО:	УЧЕНЬ ВМІЄ:	УЧЕНЬ ВИЯВЛЯЄ У ПОВЕДІНЦІ ТА ОЦІНКАХ
Початкова школа		
<ul style="list-style-type: none"> • національні, та загальнолюдські цінності; • державу, закони, права людини, права і обов'язки людини громадянина; • правила спілкування з однолітками та дорослими і норми поведінки у різних ситуаціях. 	<ul style="list-style-type: none"> • спілкуватися з однолітками та дорослими; колективно обговорювати проблеми; • робити свідомий вибір; • брати участь у колективній діяльності сім'ї та класу та прийнятті колективних рішень; • залучатися до суспільно-корисної діяльності; • висловлювати і пояснювати власну точку зору. 	<ul style="list-style-type: none"> • повагу прав людини, до закону; • прагнення до справедливості, чесність, відповідальність; • визнання та сприйняття багатоманітності; • патріотизм, • повагу до національної історії, культури, мови, традицій.
Основна школа		
<ul style="list-style-type: none"> • національні та загальнолюдські цінності; • права людини і механізми їх захисту, права і обов'язки громадянина; • громадянське суспільство; • процеси прийняття суспільних рішень і форми участі громадян у житті громади і суспільства в цілому; • основи співпраці та спілкування з іншими та розв'язання конфліктних ситуацій. 	<ul style="list-style-type: none"> • взаємодіяти з вчителями, адміністрацією школи, дорослими членами місцевої громади; • реалізовувати та відстоювати свої права й законні інтереси; • ефективно спілкуватися, розпізнавати стереотипи; • свідомо обирати способи дії та поведінки і діяти відповідально; • застосовувати демократичні процедури прийняття рішень; • брати участь у діяльності органів учнівського самоврядування, волонтерській діяльності у громаді; • критично сприймати інформацію, самостійно її досліджувати та застосовувати; формулювати, висловлювати та аргументувати власну позицію; • брати участь у дискусії. 	<ul style="list-style-type: none"> • відчуття власної гідності, шанування прав людини і свободи особистості, повагу до закону, свідоме ставлення до обов'язків і відповідальність за власні вчинки і поведінку; • прагнення до справедливості, рівноправності; • активну та відповідальну громадянську позицію; • розуміння світу як багатоманітного, толерантність; патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій.
Старша школа		
<ul style="list-style-type: none"> • національні, європейські та загальнолюдські цінності; • сутність демократії, демократичні цінності; • права і свободи людини і механізми їх захисту; • громадянське суспільство, політичну систему і механізми її функціонування, процеси прийняття суспільних рішень і форми участі громадян у житті суспільства на місцевому, національному, європейському та світовому рівні, контроль громадян над владою; • роль ЗМІ у суспільному житті; • процеси європейської інтеграції та глобалізації; • про суть ринкових відносин, економічні чинники розвитку демократичного суспільства; • про основи ефективної комунікації, вибору конструктивних форм взаємодії з іншими та власної поведінки; стратегії розв'язання конфліктів. 	<ul style="list-style-type: none"> • орієнтуватись у проблемах сучасного суспільного життя в Україні, Європі й світі та визначати власну позицію щодо їх розв'язання; • взаємодіяти з органами державної влади, місцевого самоврядування та використовувати засоби громадського впливу на владні структури; • реалізовувати та послідовно обстоювати і захищати свої права й інтереси; • ефективно спілкуватися, долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм та нетерпимість, робити свідомий вибір та діяти відповідально; • застосовувати демократичні технології прийняття колективних рішень, враховуючи власні інтереси і потреби інших громадян; брати участь у діяльності органів самоврядування, волонтерській діяльності у громаді; • реалізовувати та відстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; орієнтуватись в умовах вільного ринку; • володіти способами отримання інформації з різних джерел, використовувати ЗМІ, Інтернет ресурси та інформаційно-комунікаційні технології (ІКТ); • критично мислити. 	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення цінності людини як вищої соціальної цінності, повагу до її прав і свобод, закону; прагнення до суспільної справедливості, рівноправності; активну та відповідальну громадянську позицію і розуміння громадянського обов'язку; • плюралізм, міжкультурне взаєморозуміння і толерантність; • усвідомлення глобальної взаємозалежності і особистої відповідальності; • патріотизм, повагу до національної історії, культури, мови, традицій.